

ОПИСИ ПРЕДЕЛА И ПЛАНИНА

СУВА ПЛАНИНА И КАРСТ ВАЛОЖЈА (Проматрања из 1894. и 1895. г.)

Сува Планина је најјужнија планина балканске планинске системе, ограничена на Ј.З. пространом корутином Запања, на С.И. белопаланачком и коритничком уском котлином и на Ј.И. Лужницом; само на С. није котлином ограничена, већ куновичком површи у коју је усечена Сићевска Клисуре Нишаве. На Ј.З. од ње, иза Запања, настају кристаласте планине родопске системе, Селичевица, Сто и Гарина, разноврсно рашчлањене, управо намрскане, перјасте структуре, и по томе сасвим друкчије пластике но Сува Планина. Поменуте котлине око Суве Планине прелазе једна у другу ниским *иовијама* (развође у котлини или у долини), које су речна развођа; тако у Запању на С.З. тече Кутинска Река, а на Ј.И. Пуста Река; исти је случај између Врела или Коритнице и Лужнице, између којих је развође повија код села Ресника. Између тих котлина које су проходне и прелазе једна у другу издиже се маса Суве Планине, изолована од осталих планинских маса, осим Сврљишке Планине на Северу.

На њој највише пада у очи потковичасти гребен, који као облук уоквирава извориште Црвене Реке, и ти се највиши делови одликују оштрим, смелим, готово алијским облицима врхова. Потковичасти гребен је као зупци од тестере начичкан оштрим врховима, међу којима се највише истичу Соколов и Големи Камен, највиђенији врхови јужне Србије, који као знаци показују из даљине где је положај Ниша и нишке котлине. Изгледа да је овај гребен у средњем веку називан Куновицом, јер је тако обележен на неким старим картама и представља један део познатог централног била или *Catena mundi*. И Гундулић пева: „Куновица, грло од свијета, ка веригом дугом веже“, а Палмотић: „У планини Куновици где дубрава густа расте“.

Куновицом називају данашњу Суву Планину и стари путници Бонфиније Рим, Вранчић, Дорншвам и др. У српским споменицима помиње се битка од 1443. „у Куновици“ у којој су Турци разбијени. То старо име сачувало се сада само у селу Куновици и вису Куновици, изнад села (790 м. вис.), на левој обали Нишаве. Вук у „Даници“ зове ову планину Сувом Планином или Суваром.

Сува Планина је састављена од палеозојских шкриљаца, који се јављају у облуку Црвене Реке, од црвеног пешчара, од лијаских шкриљаца и пешчара и напослетку од кретацејског кречњака разноврсног петрографског

Она је уравњена и само су карсном ерозијом у њој створене увале или валоге, о којима ћемо се доцније бавити. На многобројним екскурзијама које сам 1894 г. извршио по Сувој Планини, мени се учинило да она представља дугачку антиклиналу или више бора, правца С.З.—Ј.И., које су после набирања неком ерозивном снагом уравњене и засечене, и тако је постала поменута површ, висине 1400—1500 м. На њој се дижу виши врхови од стена јаче отпорне моћи, као Големи Врх (1545 м.), Литица (1687 м.) и Стражиште (1736 м.) на Валојју, затим Старо Пландиште (1760 м.), Големи Камен (1820 м.) и Соколов Камен (1670 м.) у потковичастом гробу Суве Планине. Та стара површ је просечена Црвеном Реком, која се регресивном ерозијом у назад померала, и тако су разривени и стара површ и велика антиклинала и постао огроман ерозивни облук Црвене Реке, који данас уз потковичаст гробен и Валојје чини трећу пластичку јединицу Суве Планине. Према томе би облук Црвене Реке био пространо ерозивно удубљење у старој површи и антиклинали, и услед тога су у њему оголићени старији слојеви антиклинале, они који леже испод кречњака. Одговарао би дакле ономе што се у Алпима зове Aufbruch.

ПОТКОВИЧАСТИ ГРЕБЕН И ОБЛУК ЦРВЕНЕ РЕКЕ.

Гребен Суве Планине, дугачак 24 км., разбијен је преседлинама и пролокама на пет кречњачких маса: *Мосор*, *Соколов Камен*, *Големи Камен*, *Коспадиновицу* са *Ржанцем* и *Голаш* са *Боговцим Вргом*. Особито је дубок преслап *Гроб*, између Соколовог и Големог Камена, и преко њега води најкраћа путања из облука Црвене Реке у Заплање. Између Ржанца и Голаша је преседлина *Превалац*, преко које води најкраћа путања из облука Црвене Реке у Коритницу и Белу Паланку.

Потковичасти гробен није ништа друго но ивица Валојја, начета и разривена Црвеном и Јелашничком Реком. Његове највише партије, од Соколова Камена до Ржанца, имају облик ескарпмана: на високим одсечима се виде главе слојева који падају према Ј. и Ј.З. Услед одношења мекших стена које су подлога кречњака и услед удубљивања Црвене Реке овде се врши процес поткопавања кречњачког одсека и померање гробена са С. на Ј.; испод стратичног одсека који се спушта у облук Црвене Реке виде се кречњачки зупци и пирамиде, који се обурвавају, затим огромне масе обурваног кречњака. Даље су ти одсеци избраздани многобројним точилима и жлебницама, а испод њих су велике купе од блокова и ситног кречњачког материјала. Пролоке и превале потковичастог гробена везане су поглавито за дијаклазе и мање раседе, готово меридијанског правца, којима су испросецане масе капротинског и коралског кречњака. Дуж њих је ерозија брже напредовала и на неким од преседлина оголићен је пешчар који лежи испод кречњака. Услед тога је камивао искривудана линија која вијуга и у хоризонталном и у вертикалном правцу. Међутим се од ње, према Заплању и Лужници стране блажије спуштају, али кашто ипак под углом од 30—40°, и прелазе у карсне увале и површ Валојја. Пролокама су разбијене и поједине од пет поменутих маса Суве Планине. Тако је Мосор разбијен у остеење *Койривничког*, *Челног* и *Циганског Камена*. Соколов Камен је дубоким пролокама и процепима разбијен у десет остеењака, од којих се најважнији зову *Карлички Камен*, *Соколов Камен*, *Змијова Ливада*, *Големи Хрид* (највиши: 1670 м.), *Мукиња*, *Рудина* и *Девеш Пворака*. На сев. страни Соколова Камена има малих облука, који су слични глацијалним

цирковима, и у њима су снежни сметови који се дуго држе, затим има јеле и смреке. Гломазнији су остењци Големог Камена, а највиши од њих зове се *Големи Врх* (1820 м.), и у њему је леденица која се зове *Трем* (описана, в. Пећине и подземна гидрографија источне Србије. Глас XLVI стр. 92—93). Остењци Големог Камена имају пространија темена но они Соколова Камена, и обрасла травом и закржљалим смрекама. И на његовој северној страни има облук са четинарима. Јужне стране Големог Камена спуштају се у карсну увалу, чија уздужна осовина има правац С.С.З.—Ј.Ј.И., као и слојеви, и подељена је мањим кречњачким узвишењима на поједине делове: *Крсти*, *Стубао* и *Душничку Пољану*. Дно увале је под ливадама, у којима има алувијалних вртача, и у једној је локва коју зову *Мрзгалица*. Југозападне високе стране ове увале (врхови: Главчина, Соколица, Градиште) испробијане су кратким клисурама које зову *Пројорима*, и оне прелазе у долине кратких речица, које теку у Кутину; пропорима протече вода само за време великих киша и наглог отапања снега, иначе им је дно суво и претрпано кречњачким сипаром и плазином. Сличан, али слабије изражен карактер имају и остали делови потковичастиог гребена: *Костадиновица*, *Точила*, *Пасарел*, *Смрдан* и т. д.

Северна подгорина Суве Планине или облук Црвене Реке потпун је контраст према њеним јужним странама, које су карсне, скоро сасвим безводне и без правих долина. Као што се и из приложене скице види, Црвена Река има готово перјасту речну челенку, која је потпуна супротност једноставним речним долинама осталих страна Суве Планине. Испод потковичастиог гребена избијају на граници кречњака и вододржљивих стена небројни извори и од њих потичу речице, које се скупљају у *Тойничку Реку* или *Врело*, како се она зове у горњем току. Врело почиње под Смрданом. Облук Црвене Реке изгледа као набрана и намрска свила, тако је испуњен многобројним долинама и витким косицама које овде зову *делови*. На деловима се издижу мало виши врхови од отпорнијих стена, као: *Јелов* и *Појов Врх*, *Гола Чука* изнад села Вете, *Чука* над селом Космовцем и *Виканица*. Цео облук је испуњен зеленилом од шуме, паша и културног биља. Али карактеристично је да се слазећи са потковичастиог гребена у облук Црвене Реке најпре налази на превале иза којих се земљиште на С. опет мало диже; зато се између одсека кречњачког гребена и облук може издвојити удолина паралелна са гребеном, чији су делови на пр. *Шиндарица* и *Брабоњак* испод Соколова Камена и *Ливађе* изнад Космовца. Даље на С. се облук Црвене Реке сузи и она улази у клисуру усечену у доломитским кречњацима, 1·5 км. дугачку, која се зове *Ждрело*. Мала, али од најлепших клисура. Речна долина је редуцирана на корито и река жури великом брзином, местимице преко брзака и преко једног водопада од 12 м. Стране од доломитског кречњака дижу се врло стрмо, као једноставна платна, овде онде испросецана пукотинама, и на њима су издвојени високи доломитски стубови и други оштри ерозивни облици, који представљају партије стена јаче отпорне моћи. На странама има и поткапина, које се зову *Латинска Црква* и *Скривница*. Испод Ждрела долина се Црвене Реке до ушћа у Нишаву прошири и у њој се јављају слатководни неогени слојеви: на црвеном пешчару лежи беличаст и модри лапор, затим жућкаста песковита глина и бречија од доломитичнога кречњака; међу слојевима лапора јавља се слој угља дебео 60—80 см. Ови неогени слојеви су нагнута Ј.Ј.И. за 20—30°.

ВАЛОЖЈЕ.

Површ Валожја, иза потковичастог гребена, висока је 1400—1500 м., велика око 57 км², са карсном облашћу без отоке на површини око 20 км². Нагнута је према Запаљу и Лужници, где се завршује низом голих, кршевитих коса и гребена, који се литицама спуштају у много ниже земљиште; такви су *Големи Врх* и *Зубер* изнад Штрбовца, *Литица*, *Слабица* и *Рибрина* изнад В. и М. Крчимира, *Голаци*, *Костол*, *Корити* и *Варски Камен* изнад села Вртопа и *Коло* изнад Шебета. Састављени су као и цело Валожје од кретацејских кречњака, а испод њихових одсека долазе пешчари и лапори Запаља. Према Коритници површ Валожја се заврши врхом *Ракошем*, који је такође састављен од кречњака, а на њега належу, према Коритници, бели лапори.

Површ Валожја има мрежасту карсну пластику: сплет од валога, „падина“ и вртача, између којих су гола и кршна кречњачка брда и ртови. Због карсних удубљења јамачно је и назвата карактеристичним именом Валожје.

Валоге су сличне увалама динарскога карста. То су мање, дугуљасте а уске увале, по правилу равного дна, које је покривено terra rossa-ом и другим елувијумом и избушено многим алувијалним вртачама. Стране валога су стрме, кашто каменити зидови и њихова суподина је цик-цак линија, која се гдегде у облику оштрих ртова пружа у валогу, а гдегде од ње повлачи; кречњачке стране су често покривене шкрапама. Дно валога је под густим, питким травама, ретко под једном граминеом која се зове *шипац* и коју стока не пасе. У валогама су најбоље планинске ливаде запаљских села, затим њихове појате и трла. И црновуначке колибе су у валогама, а у једној од њих, Ждребици, налази се и црновуначка качкаваљница. Пошто су на великој висини, валоге су од октобра до почетка маја под снегом, а само су 3—4 месеца у њима пастири са стадима. При крају априла 1894 г. пао је на Валожју велики снег и већина валога је за време моје прве екскурзије била под снегом.

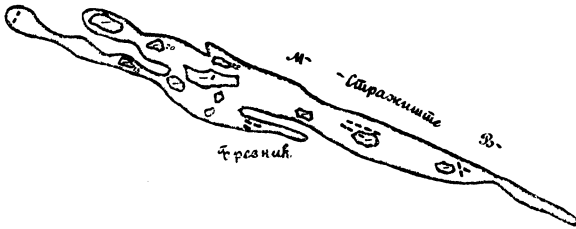
Тип валога, средње величине, представља *Црно Буџе*. Оно је 650 м. дугачко а 30—100 м. широко, и дно му је избушено многим, поглавито алувијалним вртачама, које су до 20 м. дубоке. По дну Црног Буџа су многе појате сељака Великог Вртопа, а неке су од појата у самим вртачама, јер је ту још склонитије. Истога су типа и остале, махом веће валоге, као *Хајдучке Валоге*, *Валожје*, *Равно Иље*, *Три Локве*, *Лазина* и *Ждребица*.

Ређа је на Валожју друга врста затворених удолина које овде и у источној Србији зову „*падинама*“. Оне су дуже од валога, обично 1—2 км., вијугаве као речна корита и дно им је по правилу избушено многим вртачама, које су поређане у вијугаве низове; то су по правилу камените, ређе алувијалне вртаче и између њих су пречаге, које су ниже но стране „падине“. Оне представљају првобитне нормалне долине које су доцније скаршћене и површина пречага представља ниво од кога је настало скаршћавање. Такве су на Валожју: *Војачка Падина* и *Јавор*.

Али су за детаљан рељеф Валожја од највећег значаја безбројне вртаче које зову *вршотима*, и по којима су села М. и В. Вртоп имена добила. Осим по валогама, где превлађују алувијалне вртаче, затим по „падинама“, има их без реда растурених по кречњачким гребенима и ртовима. Ретко достижу 50 м. пречника, а разноврсних су облика. Најчешће су левкасте и тањирасте вртаче, које не ретко због многих ртова који се у њих спуштају имају звездаст облик.

Дно скоро свију покривено је слувивијумом и обрасло питким травама и типцем. Међутим су све ограђене кршним кречњачким зидовима. По правилу су најкршније и најстрије Истоку експониране стране вртача; има их које су тако ограђене кршним и шкрапским странама, да им се по правилу само с једне стране може приступити. Вртаче таквог облика зову *коњарама* или *коњарницама*, јер у њих затварају коње или их у вртаче оваквог облика натерују и лако хватају.

Али поред ових нормалних вртача, које на сваком карсту превлађују, на Валожду има и окнастих вртача или „*проиастии*“ и *звекара*, више но и у којој кречњачкој планини у Србији. Прве почињу на површини округлим или овалним отвором, који је велики у пречнику 1—5 м., па се затим као окно вертикално на ниже спуштају за 5—20 м. Има их и друкчије врсте, у којима се окно јавља на дну обичне левкасте вртаче као њен стромор. Али ни у једном ни у другом случају окно се не продужује у хоризонталну или нагнуту пећину. Првог је облика *Чавчија Проиаст* у источном делу Ребрине, чији је отвор велики у пречнику 1 м. а окно је 5 м. дубоко. *Проиаст* у *Ждре-*

Црно Бучје. Тип валоге у Сувој Пл. — Појате и трла с. В. Вртопа, Размер 1:7.500

бици, под качкаваљницом, има отвор 5 м. у пречнику, а окно 20 м. дубоко. Више таквих пропастии или провалија има уза стране валоге Равнога Иља и у атару села Великог Вртопа, и махом су оног другог типа. Тако у двојној вртачи у Равноме Иљу има при дну окно или стромор велики у пречнику 4 м. а дубок 17 м. Интересантна је *Проиаст* у атару Великог Вртопа под Големим Хридом: на дну дубоке левкасте вртаче има узан процеп, дугачак у правцу СЗ—ЈИ 6 метара, широк само 0.3 м. и води у окно од 20 м. дубине. Слична је *Проиаст* на *Точилима*. И *звекаре* почињу или одмах на површини окнасто или је окно на дну левкасте вртаче. Али се увек вертикални канал или стромор продужава у хоризонталну пећину. Таква је друга *Проиаст* у *Ждребици* код црновуначких колиба, чији је отвор пречника 5.3 м., стромор 10—12 м. дубок и прелази у малу хоризонталну пећину бубрежастог облика која је око 15 м. дугачка. Таквог је облика и *Леденица* у *Ждребици*. Пропасти и звекаре се испуне снегом, који се у њима задржи до Илијина-дне, поглавито због велике висине Валожа.

Кречњачка брда између валоге, „падина“ и вртача кршевита су и на њима нема сипара ни плазине, већ само у пукотинама и у кречњачким улокама има црвенице, кашто у знатним количинама. Сељаци из села Штрбовца и В. Крчимира ваде је и носе у Лесковац, где је продају грнчарима. Међу шкра

пама се често јављају *иворци*. дубља корита или карлице, који одговарају *каменицама* Црне Горе. Иворци су дугачки 0·5—2 м., обично ужи, а дубоки до 1 м. Јављају се у групама и представљају шкrapске бунаре. Добили су значај водопоја преко лета за пастире и за ситну стоку. Јер Валоже је травна карсна површ без извора, на коју је тешко узлазити и што изнети, јер је са свих страна литицама ограничена и висока изнад околних села 800—1000 м. Летн су по Валожу многа стада, бачијање је још у пуној снази, Црновунци проводе на њему лето, а у свакој већој валози има трла и појата. Али се стока и пастири с водом муче, јер не могу слазити до испод литица, до нивоа извора. Стока се росом поји, чобани се дуго помажу топећи снег и лед из снежница и леденица, али кад се снег отопи, онда они пију воду једино из иворака. Знају за сваки иворак, и кад се ови испуне кишницом, чобани их покрију каменим плочама да вода мање испарава; и збиља се вода у њима одржи 20—30 дана после киша. Најпознатији су у овом крају *Дванајести Иворака* у атару В. Вртопа под Големим Хридом; највећи је од њих коритаст, дуг 1·5—2 м., дубок око 1 м., оштрих ивица, а изнутра глатких страна. Јако цене и *Девет Иворака* на Соколову Камену. Многи се иворци појединачно јављају. Један од најлепших, усамљених је у Ребрини у атару В. Крчимира, дуг 1·8 м., дубок 0·4 м., а широк само 0·2 м. Овоме је сличан изворак *Ведро* у Ребрини.

Пећина је мало у Сувој Планини. Има поглавито поткапина, по странама речних клисура, као на пр. у Ждрелу Црвене Реке, Јелашничке и у Душничком Пропору. Даље, краћих пећина има на северним одсецима потковичастиг гробена, на пр. на Ржанцу и Голашу (в. скицу). На самом Валожу има

Пећ у Барском Риду (Голаш, Сува Планина). Дужина главног и два споредна канала око 80 м. Северним зидом иде дијаклаза. Ту је пећ највиша и у том правцу нагнута; затим настаје процеп (од а.).

једино пространих подземних пећина, који са спољашњошћу комуницирају сасвим уским отвором. Тако сам у Ребрини наишао на отвор од 0·2 м. у пречнику и он води у врло пространу и, колико се спуштањем тега на канапу могло одредити, око 60 м. дубоку шупљину; тај отвор зову *Везданом*.

Док је површина Валожа сасвим безводна, на ивицама, ниско испод литица, јављају се многа врела. Има их на запањској страни најпре у самом кречњаку литица, у малим облацима, и то су махом слаба врела, која уз велике суше пресахну; али зато што су највиша и са Валожа лакше приступачна, њихова вода се хвата у велика корита, водопоје за стоку. Најјаче је од тих врела *Ропот*, из кога избија јак водени млаз с ропотом, од априла до Петрова-дне, а затим пресахне. Интересантно је и врело *Бождаревац*, које је по казивању пре 20—30 година било јак извор, па је сасвим пресахнуо; због тога се за њега везују разне приче. Најмногобројнија су врела онде где се кречњак Валожа сучељава са запањским пешчаром и белим лапором. Она су

стална и везана за водену издан која лежи на пешчару или лапору. Најјача су од њих *Врело*, *Ждавина* и *Горун*. Напослетку се јављају врло јака врела воклијскога типа, као што су она у Душнику на заплањској, у Г. Коритници на белопаланачкој и у Г. Студеној на нишавској страни Суве Планине. Сва три су сталожила знатне количине бигра (в. Извори, тресаве и водопади у источној Србији. Глас ЛД).

Ј. Цвиљић.

ИЗЛЕТ НА ЈАКУПИЦУ.

Пријатан и дубок утисак са излета на Јакупицу у Македонији не заборавља се лако. Ниједан врх Шарпланине, па ни највиши делови Кораба не пружају тако лепу слику хоризонта, какву даје поглед са Солунскога Врха на Јакупици. Али поред лепоте саме планине, далекога погледа и свежине ваздуха, Јакупица пружа и као научни објект многоврстан интерес за географа и ботаничара. Штета је само, што је својим развијеним предгорјем према Вардари заклоњена баш са оне стране, одакле је требала да привлачи пажњу научних путника. Са других је страна још више затворена, те се по њеноме изгледу из даљине не може ни слутити, шта скрива у себи. У њој је и главни узрок, што су се погледи свију научника и путника заустављали не на њој, него на шарпланинском Љуботину, који се чини да упире у облаке, кад се гледа из скопске котлине.

Прилаз највишим деловима Јакупице лакши је него Љуботину, који по висини не достиже Солунски Врх. Изгледа, да се на Јакупицу може попети лако уз долине свију река, које теку са ње на север и исток у вардарску долину. Са западне и јужне стране пењање је у опште тешко. Тамо се стране завршавају често на великој дужини доломитским одсесима, који се морају обилазити. Али уз долину реке Бабуне воде два, релативно лака, пута за Јакупицу, од којих један иде преко села Нежилова, други западно преко Папратишта. Ја сам се на њу попео са северне стране уз долину Маркове Реке путем, који пред селом Црним Врхом прелази преко косе Бразде у слив Кадине Реке, па долином Језерске Реке избија на висораван више Салаковског Језера. Од Скопља може се овај пут врло лако прећи за два дана, а нагиб му је постепен до висине од 1700 м. Уз долину Маркове Реке иду од Марковог Манастира два пута за Црни Врх: један десном, други левом страном реке, али је за излет на Јакупицу згоднији онај што иде десном страном испод села Хумова и Цветова и састаје се под Драчевачким Висом са старим прилепским путем. За овај последњи чуо сам, да је местимице био калдрисан, да је ишао косом изнад села Цветова и прелазио преко Јакупице у долину Бабуне. Прича се, да га је градио Краљевић Марко и да се зато зове „пут Краља Марка“.

Од Марковог манастира, где управо отпочиње пењање на планину, па до Црнога Врха слика вегетације мења се врло мало. Чим се пређе река код манастира, улази се у ниску храстову шумарицу, прошарану бујновима од драче, црвене и обичне вење, кржљаве леске и дрена. Песковите и мршаве њиве, засејане ражи, овсом и понегде пшеницом прекидају с времена на време формацију шумарице. Тек у близини Црнога Врха човек одахне од тешке, топле и суве атмосфере, која притискује скопску котлину. Шумарицу готово без поступности замени пред Црним Врхом букова шума, са чијом се близином осети пријатно влажан и свеж планински ваздух. Али и овде шума уз-